

Г. О. БАЛЛ, д-р психол. наук, проф.
(Інститут психології ім. Г. С. Костюка АПН України, м. Київ)

ПАРАДИГМА ДІАЛОГУ ЯК АТРИБУТ СУЧАСНОГО ГУМАНІЗМУ

Наукові праці МАУП, 2003, вип. 11, с. 12–15

Розглядається проблема діалогу в його сучасному гуманістичному контексті. Пропонується поширення принципу діалогу не тільки на царину теорії, а й методології у статусі метапарадигми. Сформульовано основи напрямки використання діалогу культур у демократизації і гуманізації сучасного суспільства.

1. Розглянемо передусім таке питання: чому слід говорити саме про *сучасний гуманізм*, певною мірою протиставляючи його попереднім варіантам гуманізму. Річ у тім, що попри все їх багатство й безсумнівне збереження значущості багатьма їх компонентами деякі історично успадковані моменти гальмують розвиток гуманістичних підходів і обмежують їх суспільний вплив. Що мається на увазі стане зрозуміло зі слів британського історика А. Баллока: “Здійснюючи грубе узагальнення, можна сказати, що західна думка розглядала людину і космос трьома різними способами. Перший, надприродний, або трансцендентальний, зосереджувався на Богові, розглядаючи людину як частину Божественного Творіння. Другий, природничий, або науковий, зосереджувався на Природі й розглядав людину як частину природного порядку, подібну в цьому до інших організмів. Третій, гуманістичний, зосереджувався на Людині й людському досвіді як на вихідному пункті для знань людини про себе, про Бога і про Природу” [3, 224].

Отже, історично сформувались (принаймні в межах європейської цивілізації) три типи світогляду, відносини між якими були і значною мірою залишаються напруженими. Однак у сучасному світі протиставлення гуманізму раціоналістичній науці, з одного боку, й релігії — з іншого, поступово втрачає актуальність; актуальним стає, навпаки, подолання такого протиставлення, налагодження між прихильниками різних типів світогляду (так само як і на інших ділянках соціальної взаємодії) конструктивного діалогу [1].

2. Використовуючи поняття діалогу в міркуваннях, подібних до вже наведеного, не можна обмежуватись його традиційним тлумаченням як форми спілкування, коли його учасники обмінюються висловлюваннями або репліками. Як відомо, у ХХ ст. завдяки працям М. Бубера, М. Бахтіна та інших учених поняття “діалог” було суттєво переосмислено. Діалогічними — на відміну від монологічних — вважаються:

по-перше, тип відносин індивідуальних або групових суб’єктів (у тому числі не рівних за соціальним статусом), що передбачає не лише взаємну повагу і установку на співпрацю, а й щиру готовність конструктивно скористатись у цій співпраці думками й пропозиціями один одного і навіть за достатніх підстав істотно змінити свої позиції. Психологічним механізмом реалізації такої готовності постають внутрішні діалоги, що розгортаються у психіці індивідів;

по-друге, тип знання, що виокремлює суперечливі якості у спробах або результатах пізнання тих або інших об’єктів і з’ясовує можливості коли не розв’язання цих суперечностей, то принаймні якнайповнішого й якнайглибшого (бо не однобічного) розуміння цих об’єктів.

Принцип діалогу в певному розумінні становить гуманістичну альтернативу пануванню імперативних і маніпулятивних стратегій у мікро- та макросоціальних відносинах, а також байдужості до партнерів. У пізнавальній царині цей принцип протистоїть, з одного боку, авторитаристським претензіям на досягнення абсолютної істини, а з іншого — характерному для ліберального

світогляду радикальному релятивізму, який від пошуку істини фактично взагалі відмовляється. Загалом парадигму діалогу можна вважати невіддільною рисою, вагомим атрибутом сучасного гуманізму.

Принцип діалогу — основоположний для сучасної гуманістичної свідомості та практики і особливо значущий для психології — має поширюватись і на царину методології, набираючи в цьому разі статусу метапарадигми. У зазначеній царині, як і в інших сферах свого застосування, цей принцип спонукає до бачення в кожній з порівнюваних позицій — чи то “своїй”, чи “чужій” — і її обмеженості (найбільш небезпечної у випадку її абсолютизації), і її конструктивного потенціалу, який має визначитися зовсім не за її найчастішими проявами, а на базі розуміння її сутності і з урахуванням її найвищих досягнень (адже саме так оцінюють у гуманістичній психології потенціал людини: і кожного окремого індивіда, і людини як представника людства [5]).

3. Міркування на користь гуманізації суспільних відносин, втілення в них принципу діалогу часто ставляться під сумнів з огляду на конфлікти (часто масштабні й криваві), які істотно мірою визначають життя людства. Одна з небезпек, зумовлених величезною інтенсивністю суспільних конфліктів, насильства і жорстокості в сучасному світі, полягає у створенні емоційного фону, несприятливого для поширення гуманістичного світогляду, який сприймається багатьма як прояв “інтелігентської благодушності”, що не відповідає життєвим реаліям. Проте глибокий аналіз суспільних конфліктів та спроб людства обмежити їх шкідливі наслідки свідчить, навпаки, про наївність і короткозорість негативного чи недовірливого ставлення до гуманізму. Зокрема, А. Назаретян, узагальнивши великий історичний і антропологічний матеріал, сформулював “закон техно-гуманітарного балансу”: “що вища міць виробничих і бойових технологій, то досконаліші механізми стримування агресії необхідні для збереження суспільства” [7, 40]. Тож якщо людство за колосального прогресу згаданих технологій досі існує, то лише тому, що паралельно вдосконалювалися механізми стримування агресії — моральні, юридичні, дипломатичні та ін. Ще одна закономірність виявлена тим же автором: “технологічний потенціал, що зростає, робить соціальну систему менш залежною від станів і коливань зовнішнього середовища, але водночас більш чутливою до станів масової та індивідуальної свідомості” [7, 41].

Висновки з цього щодо актуальності поширення гуманістичного світогляду і особливо запровадження гуманістичних засад у царину освіти й виховання є, мабуть, очевидними. Деструктивну роль конфліктів можна істотно обмежити, мобілізувавши духовні (у тому числі ціннісні та інтелектуальні) ресурси запобігання їм.

Джерелами конфліктів найчастіше вважається зіткнення інтересів. Але, по-перше, у взаємодію фактично вступають не інтереси, а чинки (у тому числі словесні) тих чи тих осіб або груп, їх явно виражені позиції, що можуть і не відповідати (або тільки частково відповідати) їхнім інтересам. Часто-густо обстоювані сторонами позиції взаємно несумісні, хоча реальні інтереси сторін можна узгодити. Звідси впливає один із принципів “методу принципівих переговорів” [9]: “Зосередьтеся на інтересах, а не на позиціях”.

По-друге, реальними мотивами соціальної поведінки (зокрема, і конфліктогенної, так само як і такої, що сприяє усуненню конфліктів) є інтереси суб’єктивні, тобто наявні — у формі прагнень, бажань, уподобань, мрій тощо — у психіці осіб, які здійснюють вказану поведінку (самостійно або виконуючи певні функціональні ролі у складі якихось спільнот чи організацій). Суб’єктивність (у гносеологічному плані) цих мотивів аж ніяк не суперечить їх онтологічній реальності та не виключає їх дієвості (хоча, зрозуміло, не гарантує її). Звідси впливає неусувність психологічного аспекту в аналізі конфліктів і шляхів їх профілактики. Варто нагадати, що, як зазначав А. Маслоу [5], високорозвинені особистості схильні відмовлятися від розуміння своїх відносин з іншими (та й взагалі міжособових і міжгрупових відносин) за принципом “гри з нульовою сумою”, коли виграш однієї сторони обов’язково означає програш іншої (що якраз характерно для конфлікту).

Основними психологічними чинниками конфліктів є хибна самоідентифікація і хибне розуміння партнерів по взаємодії. До того ж слід зважати тут і на чималі труднощі у визначенні “справжніх” (об’єктивних) інтересів соціальних суб’єктів. Воно становить у нетривіальних випадках складне завдання, що не має однозначного розв’язку — хоча б через суперечності між потребами щодо найближчого і віддаленішого майбутнього. Типовою хибною у розумінні учасниками соціальної взаємодії об’єктивних інтересів (своїх і притаманних партнерам) є брак усвідомлення того, що ці інтереси не можуть залишатися незмінними у змінно-

му середовищі. Ця хиба виявляється, зокрема, у спробах побудувати державну політику на базі старих геополітичних схем. Навіть якщо такі схеми відображають минулий досвід захисту національних інтересів, нині вони здатні скоріше зашкодити їм, якщо нехтують колосальними цивілізаційними зрушеннями, докорінними змінами у структурі продуктивних сил суспільства, у взаємозв'язках людських спільнот між собою і з природним середовищем.

Одним із джерел стратегічної короткозорості цинічної політики (котра раз у раз спричинює суспільні конфлікти) є ігнорування утилітарної цінності моральних норм. Адже останні як узагальнення різнобічного людського досвіду допомагають уникнути труднощів конкретного встановлення "справжніх" інтересів соціальних суб'єктів і знайти прийнятні способи дій у ситуаціях з високим ступенем невизначеності. Цей ефект посилюється внаслідок загострення глобальних проблем і зумовленого цим збільшення взаємозалежності соціальних суб'єктів.

Загальний висновок з аналізу об'єктивних інтересів соціальних суб'єктів та суб'єктивних репрезентацій цих інтересів полягає в тому, що підстави для конфліктів між згаданими суб'єктами менші, коли репрезентації адекватніші, а інтереси оцінюються з урахуванням тривалої часової перспективи. Між ситуаціями, що спонукають до конфлікту, з одного боку, і до співпраці, діалогу — з іншого, немає чітко окресленої межі. І хоча конфлікти неминучі й діяти в них іноді доводиться доволі жорстко, — розширенню сфери гуманістично зорієнтованої, діалогічної взаємодії немає альтернативи, якщо прагнути, щоб людство вижило.

4. Усі діалоги людей і людських спільнот розгортаються не у вакуумі, а в межах людської культури. Проте її досягнення, так само як наявні в ній напруження і проблеми, можуть бути подані в конкретних діалогах дуже різною мірою. Тож ефективнішими (з позицій основоположної гуманістичної ідеї про якнайповніше і найгармонійніше розкриття людських можливостей) мають бути діалоги, які повніше використовують потенціал культури, органічно вписуючись у "великі діалоги", через які вона функціонує й розвивається [2].

Зазначений принцип сам по собі доволі зрозумілий і очевидний. Але при спробах застосувати його неминуче виникають колізії, зумовлені нерівноцінністю компонентів культури: окремі з них, як добре відомо, здатні гальмувати і викривляти розвиток особистості. До того ж саме

останні користуються чи не найбільшим попитом, що зумовлюється крім іншого діями маніпуляторів, які реалізують у такий спосіб свої економічні та політичні інтереси.

Як протидіяти цьому? Авторитарний шлях заборон аж ніяк не може бути тут основним. З бездуховною вульгарністю*, як зазначав О. Мень, треба боротися "не заборонами, а озпайомненням глядача з кращим. Заборонами смаку не прищепиш. Це стосується всіх сторін і проявів культури. Боротьба з поганим повинна виражатися передусім в утвердженні цінного, збагачувального, прекрасного" [6, 92]. Іншими словами, слід надавати перевагу не звууженню, а розширенню і збагаченню культурного поля, де живе й діє особистість або соціальна спільнота. Причому це має здійснюватися не лише екстенсивним шляхом залучення якнайбільшої кількості високоякісних "культурних джерел", а й інтенсивним шляхом налагодження між ними взаємодії у формі різноманітних діалогів — як зовнішніх, так і внутрішніх щодо кожного (чи то колективного, чи індивідуального) суб'єкта культурного процесу ("Взаємодія, що веде до розвитку", — нагадаю цю характеристику суті творчості за Я. Пономарьовим [8, 12]). Реалізація діалого-культурологічного підходу в освіті (із спиранням, зокрема, на традиції взаємодії національних культур) [4] стає тут у пригоді.

Література

1. Балл Г. А. Категория диалога в академической и практической психологии // Актуальные проблемы профессиональной подготовки практических психологов: Сб. науч. тр. // Прил. к науч. журн. "Персонал". — К., 2000. — № 10(15). — С. 21–23.
2. Библер В. С. От наукоучения к логике культуры: Два философских введения в двадцать первый век. — М.: Политиздат, 1991. — 414 с.
3. Дейвідсон Л. Філософські основи гуманістичної психології // Гуманістична психологія: Антологія: У 3 т. / За ред. Р. Трача, Г. Балла. — Т. 1. Гуманістичні підходи в західній психології ХХ ст. — К.: Пульсари, 2001. — С. 222–245.
4. Діалогічна взаємодія у навчально-виховному процесі загальноосвітньої школи: Кн. для вчителя / За ред. Г. О. Балла, О. В. Киричука, Р. М. Шамелашвілі. — К.: Вид-во ІЗМН, 1997. — 136 с.

* Цими двома словами я передаю зміст вжитого в оригіналі російського слова "пошлость".

5. Маслоу А. Новые рубежи человеческой природы. — М.: Смысл, 1999. — 426 с.

6. Мень А. Трудный путь к диалогу. — М.: Радуга, 1992. — 464 с.

7. Назаретян А. П. Психология предкризисного социального развития: исторический опыт и современ-

ность // Психол. журн. — 2000. — Т. 21, № 1. — С. 39–49.

8. Пономарев Я. А. Методологическое введение в психологию. — М.: Наука, 1983. — 206 с.

9. Фишер Р., Юри У. Путь к согласию, или переговоры без поражения. — М.: Наука, 1992. — 158 с.